

A Novissima Tuba szerzője és fordítója

Az 1630-as évek második s a 40-es évek első felének magyarországi könyvtermése azt mutatja, hogy különösképpen felélenkült az érdeklődés a négy végső dologgal foglalkozó traktátusok, elmékedések iránt. Pontosabban szólva a „jól és boldogul való meghalás”-ra kiérdemesítő, erényes életvitelre oktató-vezérlő kalauzok voltak a keresett könyvek. Erre enged következtetni, hogy gyors egymásutánban látott napvilágot Medgyesi Pál Bayly-fordítása, a *Praxis Pietatis* (1636, 1638, 1640, 1641, 1643 stb.), Iratosi János Perkins-átültetése, *Az ember eletenek, bodogul valo igazgatasanak modgyáról*, valamint a *Patika szerszamos Bolt, Az jól és bódogul való meg halásnak módgyáról való tanítás* (1637, 1641) címmel.¹ Az 1639-es esztendő két fontos művel szaporította a sort: Illyésházi Gáspár megjelentette a *Kezben viselő könyv: A jo és boldog kimúlásnak mestersegeről* szóló Beust-mű fordítását – megismételve Magyar István 1600-as munkáját.² Ugyanezen évben Kassán elhagyta a sajtót ifj. Darholcz Kristóf *Novissima tuba az az itltre serkentő utolsó trombitaszó* című magyarártása is.³ Nem lehet kétséges, hogy az azonos érdekű könyvek – fordítások – számának ilyen hirtelen emelkedését a sztoikus-manísta életbölcselet, valamint a készülődő puritán erkölccstan egymást erősítő fázis-egybeesése okozhatta.

1. A Novissima Tuba keletkezése, szerzője, fordítója

Tolnai Dali János, a magyarországi puritanizmus szellemi atyja, Angliából hazatérve, 1638-ban meglátogatta fintai kúriáján ifjú Darholcz Kristótot. A vendégeskedés alkalmával megkérte őt, fordítsa le azt a latin könyvet, amit a szigetországból hozott magával; így született az 1639-ben Kassán megjelent *Novissima Tuba*, a magyar későreneszánsz próza kiemelkedő színvonalú alkotása, melyből ma már csak azt az egyetlen, hiányos példányt ismerjük, amit az OSzK őriz.⁴

Bár a fordítás körülményeiről beszédes adatokat szolgáltató a Szenci Molnár Albertet is patronáló apának, Darholcz Ferencnek szóló ajánlás, a mű eredetijéről, a könyvecske szerzőjéről mind a mai napig bizonytalanság uralkodott a szakirodalomban. Ez részint oda vezetett, hogy Zoványi Jenő és követői az ajánlás utalásai ellenére magát Tolnai Dalit tartották a latin szöveg szerzőjének, részint pedig oda, hogy a *Magyar irodalom történetének* vonatkozó fejezete nemcsak Tolnai, hanem „valamely külföldi puritán szerző” attribúciójának lehetőségét is megkérdőjelezve, felveti a középkori eredet valószínűségét.⁵

¹ L. RMK I. 657., RMK I. 670–671.

² RMK I. 689., illetve RMK I. 315.

³ Unikum példánya az OSzK-ban, RMKI I. 692.

⁴ Darholcz fordításának 1978-ig nem volt modern kiadása. Ekkor KOMLOVSZKI Tibor sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal is ellátta, melyben a szakirodalom egyes korábbi tévedéseit is kiigazította. Sajnos a Pátria Nyomdánál megjelent minikönyv könyvárusi forgalomba nem került.

⁵ TURÓCZI-TROSTLER József, *Tolnai János és a Novissima tuba*. ItK, 1936. 219–220. Hivatkozik Darholcz ajánlására, mivel a fordító egy szóval sem utalt arra, hogy Tolnai lett volna a mű szerzője, a Novissima Tuba mellől tölrendőnek tartja Tolnai János nevét. ZOVÁNYI Jenő, *Melyik Tolnai*

Való igaz, hogy a fordító nem nevezte meg a fordítandó kötet íróját, csak annyit árult el, hogy a magyarást a Tolnai ajándékozta deák eredetiből végezte; „melyet ő kegyelme NOVISSIMA TUBA-NAK, az az ÍTÉLETRE SERKENTŐ UTOLSÓ TROMBITASZÓNAK nevez”. Az ajánlás e kitételéből származik az a másik közkeletű következtetés, miszerint, ha maga a mű nem is, de a címe Tolnai Dali Jánostól származik.

Ma már tudjuk, hogy az eredetin is az a cím állt, amellyel a puritán prédikátor illette. Az író nevét sem szándékosan hallgatta el Darholcz, önmaga előtérbe helyezése végett, hanem azért, mert azt ő sem tudhatta, sőt az is valószínű, hogy a kötet szerzőjéről Tolnai sem rendelkezhetett információkkal.

Az eredeti ugyanis álnéven jelent meg; az A₃ oldalon megismerkedhetünk az álnévvel: „INTEGERRIMO VIRO, FAMILIAE CLARITATE, FAMAE Suavitate, Voti Sanctitate, Vitae Sinceritate, verè conspicuo; G. V. Armigero, Mecaenati Sacrarum Literarum amplissimo; MVSOPHILVS, HOC OPVSCVLVM IN PERPETVAM OBSERVANTIAE suae Memoriam, humillimè sacravit.”

A címlapon ez olvasható:

NOVISSIMA TVBA.
Libellus,
in sex Dialogus apprimè
CHRISTIANOS,
digestus.

Surgite mortui, et venite ad
iudicium.

LONDINI,
Excudebat Felix Kyngston. 1632.⁶

Ki rejtőzik vajon a Musophilus pszeudonim mögött? Erre, a magyar irodalomtörténetírást – közvetve – évtizedek óta foglalkoztató kérdésre viszonylag egyszerű a válasz – Angliából. A. W. Pol-lard & G. R. Redgrave et al.: A Short-title Catalogue of Books Printed in England, Scotland & Ireland and of English Books Printed Abroad (London, 1926) c. katalógus alapján sikerült a szerzőt azonosítani, s a Novissima Tuba kiadástörténetét felgöngyöltíteni.

Eszerint Felix Kyngston londoni nyomdász 1632-ben Musophilus szerzői álnév alatt jelentette meg *Richard Brathwaith* művét, a Novissima Tubát. A kötet sikerére utal, hogy egy évvel később napvilágot látott új kiadása is, sőt, 1635-ben már verses angol fordítása – *J. Vicars* munkája – is elhagyta a nyomdát *The Last Trumpet: or a Six-fold Christian Dialogue* címmel. S e században még egy megjelenést is megért a könyvecske, 1658-ban Brathwaith *Lignum Vitae* c. írásával egy kötetben újra kiadta e művét.

E többszöri megjelenés ellenére a magyaréhoz hasonló, különös sors jutott az eredeti Novissima Tubának is. 1632-es első kiadásából egyetlen példányt lelmi fel a British Library-ben az alábbi bejegy-

---

*Jánosnak műve a „Novissima tuba”? MKsz, 1941. 82–84. Egyértelműen Tolnai Dali munkájának tartja a művet: „... mint a Tolnai Dali János küzdelmeinek megírója, kétszeres örömet érezek azon, hogy munkásságának erről az eredményéről is számot adhatok”. (Uo. 84.) KOVÁCS Sándor, *Szepsi Csombor Márton prózastílusáról*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 8. Szeged 1958. 57–60. Tolnainak tulajdonítja a latin szöveget, s azon és a magyar fordításon egyaránt LÉPES Bálint, *Az halandó és itéletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tüköre* c. művének (RMK I. 469.) hatását igyekszik kimutatni. *A magyar irodalom története*. Szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964. 2. *Vallásos elmélkedő próza* c. alfejezete PIRNÁT Antal munkája. Vö. 49–50.*

⁶ London, British Library, Dep. of Printed Books, C. 53. gg. 26. E mű egy példányát felfedezte már korábbi kutatásai során KESERŰ Bálint. Nagyszében, Bruckenthal-gyűjtemény, V. 1. 8349.

zéssel: „This Tract is by Rich. Braithwaite & is of great rarity, see Corsers Collectanea Anglo-Poetica under the title Braithwaith.” S az angol verses változat ritkaságára is külön bejegyzés hívja fel a figyelmet: „EXTRA RARE; apparently unknown to all bibliographers. No mention of it is made in Haslewood's very elaborate list of Braithwaite's works, nor is it noticed by Lowndes, either in his account of Braithwaite or Vicars. It is not to be found in any catalogue from the time of the Bibliotheca Anglo-Poetica to even Mr. Heber's sale.”

A szerző, Richard Brathwaith (1558? –1673) nem ismeretlen az angol irodalomtörténetben, s noha nem korszakos jelentőségű alkotó, rendkívüli termékenységgel, műfaji sokoldalúságával tisztos helyet foglal el a XVII. századi angol irodalom művelőinek sorában.⁷ Írt szerelmes verseket, pasztorálokat – gazdag klasszikus utalásanyaggal. Fiatal korában színdarabokon is dolgozott, melyek, ha nem maradtak is fenn, a drámai forma gyakorlatát átmentette belőlük későbbi politikai szatíráitá is. Ez utóbbiakat ugyancsak előadásra szánta, színpadi utasításokkal is ellátta, de erős prózai jellegük miatt valószínűleg előadatlanok maradtak. Említésük azonban ehelyütt igen fontos: a színpad felé mutatnak a Novissima Tuba dialógusai is, a margináliák a színpadi utasítások csökevényeit is őrzik, a szereplők száma is több, mint a dialógusban megkívánatik. Brathwaith műveinek többsége, a Novissima Tubához hasonlatosan, morális-didaktikus, erkölcsi oktató-nevelő célzatú munka, mely írásában „olyan jellem-ideált teremtett a puritánok számára, amely jótulajdonságokban bővelkedik, s minden tekintetben a vallási előírások talaján áll” – írhatta joggal Matthew Wilson Black, Brathwaith eddigi egyetlen monográfusa.⁸

A magyar fordító személyéről mindössze annyit tudunk, hogy a jeles mecénás, a Discursus de summo bono és az Europica varietas megjelenését támogató Darholcz Ferenc fia – így a Balassi-epitáfiumokat szerkesztő id. Darholcz Kristóf unokája volt. Ezt az egyetlen művét ismerjük; 1638-ban kapta meg lakóhelyén, Fintán a Novissima Tuba eredetijét, 1639 januárjában pedig már megírta hozzá az ajánlást is. Könyve korrektúráját már valószínűleg nem láthatta, erre utal a feltűnően sok értelemzavaró sajtóhiba. 1640. július 5-én már őt is és feleségét is néhaiként említik a Darholcz Ferenc testamentumának végrehajtásában eljáró „executorok”. (OL Desewffy cs. lt. P 96, 4. cs.)

A szerző és fordító azonosítása után még az a kérdés is választ igényel, hogy miért fordította Darholczal a művet Tolnai, s miért nem vállalkozott maga a tolmácsolásra.

A feleletet ezúttal is Darholcznál kell keresnünk, de csak akkor válik világossá utalása, ha a Novissima Tubát összevetjük az ugyanazon évben Debrecenben kibocsátott műfaj-rokonával. Mint már esett

⁷ Brathwaith fontosabb műveinek jegyzéke: *Anniversaries upon his Panarete* (1634); *Ar't asleepe husband? a boulster lecture – by Philogenes Panedonius* (1640); *Barnabees journall under the names of Mirtilus a Faustulus, shadowed – by Corymbaeus* (1638); *Disputatio inauguralis. Jus potandi exponet Blasius Multibius* (1616); *England's Niobe, or Eliza's elegie* (1635); *The English Gentlewoman drawne out to the full body: expressing what habilliments do best attire her* (1631); *Essaies upon the five senses, with a pithie one upon Detraction* (1620); *The golden fleece. Whereto bee annexed two elogies, Narcissus change et Aesons dotage* (1611); *The good wife* (1618); *The last trump: or a six-fold christian dialogue* (Translated by J. Vicars, 1635); *Loves labyrinth, or the true lovers knot* (1615); *Natures embassie: or the wilde-mans measures* (1621); *A new spring shadowed in sundry pithie poems* (1619); *Novissima tuba* (1632); (1633); *Panedone, or health from Helicon* (1621); *The poets willowe, or passionate shepheard* (1614); *The prodigals teares* (1614); *The psalmes of David and of other holy prophets paraphrased* (in verse, 1638); *Remains after death: including divers memorable observances* (1618); *The schollers medley, or an intermixt discourse upon historical and poetical relations* (1614); *The shepherds tales* (1621); *A solemn joviall disputation briefly shadowing the law of drinking. (The smoaking age, with the life and death of tobacco)* (1617); *A spiritual spicerie: containing sundrie sweet tractates* (1638); *A strange metamorphosis of man* (1634); *A strappado f. the divell. . . Epigrams and satyres* (1615); *Times curtaine drawne, or the anatomie of vanitie* (1621); *The two Lancashire lovers, or the excellent history of Philocles and Doriclea* (1640); *Whimzies or a new cast of characters (A cater-character throwne out of a box)* (1631). Politikai szatírái közül említésre érdemes a *Mercurius Britannicus* (1641) és a *Regicidium* (1665). Voltak történelmi kompilációi a római császárokról, a francia királyokról. Kommentárokat is írt, pl. Chaucer-hez.

⁸ Matthew Wilson, BLACK, *Richard Brathwaith. An Account of his Life and Works*. Philadelphia. 1928.

róla szó, ekkor jelent meg, immár második fordításban, egy „igazi” ars moriendi, Beust Joachim *A jó és boldog kimúlásnak mesterségéről* c. munkája, Illyésházi Gáspár fordításában. E mű, a *Novissima Tuba*val ellentétben, nem íródott szépirodalmi igénnyel; összekötő szövegrészei és idézetgyűjteménye szigorúan szelektál: a bibliából és klasszikus egyházi szerzőktől, egyházatyáktól vett mondásokkal teljes. Ezzel szemben a *Novissima Tuba* szépírói példázat, pogány auktoroktól, szépíróktól és filozófusoktól kölcsönzött idézetei valóban csak a laikus – szerző és fordító! – tollára illettek. Ezért írhatta Darholcz, „meggondolván azt, hogy ilyen kicsiny dologgal derekas tudós ember bajlódni szégyenlenc, sőt mocskolódásnak tartana” –, ezen ékes stílusú mű fordítása inkább az ő kevésbé tudós tollára méltó. Ugyanakkor az értő olvasó számára a szövegből az is kitetszhetett, hogy szerzője világi ember volt, teológiai érdeklődése és tájékozottsága e műben nem terjed túl a biblia alapos ismeretén. A Darholcz-fordítás világi jellegének becstét akkor mérhetjük fel igazán, ha megvizsgáljuk a XVII. században Angliából hozott vagy angolból fordított művek lajstromát.⁹ A nyelvtankönyveken kívül szinte kivétel nélkül teológus írók teológiai művei.

2. A műfaj, az eredeti és a magyar fordítás viszonya, stílus

A magyar szakterminológia a protestáns későreneszánsz-maniérista ars moriendik között tartja számon a *Novissima Tubát*, de eredetét a középkori ars moriendik és haláltáncok szövegére vezeti vissza. Ha a műfaj általános sztereotípiáira, toposzaira, formai jegyeire nézve elfogadható is e feltevés, az eredeti példány ismerete nélkül is fel kellett volna fedezni a magyarban is megtalálható antik utalásokat, idézeteket, auktorokat, melyek meglete sugallhatta volna a datálás terminus post quem-jét. (Aminthogy a figyelmes elemzés a szöveg születésének helyére mutató felszín alatti vonatkozásokat is feltárhatta volna. Hazai szerző aligha írhat le ilyen mondatot a vágy jellemzésére: „ha az tengertől távol vagyok, az halat számítátva kívánom, ha közel, megutálom”.)

Az angol szakirodalom a *Novissima Tuba*-féle műveket a *courtesy-book* vagy még inkább a *conduct-book* elnevezéssel illeti, mely terminus Ország László szótára szerint az „istenes és tisztességes élet vezérkönyve”-ként fordítható magyarra. S valóban ez a cél, a puritánoknál igen kedvelt műfaji ideál lebegtetett inkább Brathwaith előtt, mintsem a kegyes meghalás doktrínáját tételesen, szárazon oktató ars moriendi. Arra próbálta rávezetni olvasóját, hogyan kell az evilági élettel kiérdemelni a kegyes meghalást s a mennyország üdvösségét. S mire a végső konklúzióhoz eljut – „Ez világon úgy kell élnünk, hogy mikor a Test az koporsóban az férgektől kezd rágatni, az Lélek vigadhasson az szentekkel az egekben” –, számos tételben foglalja össze a puritán és azzal sok ponton érintkező neoztoicista *életeszmeny* főbb elveit.

E tekintetben tehát a *Novissima Tuba* – és szerzője – nagyon közel áll az angol puritanizmus legfőbb *conduct-book* szerzőihez, Perkinshez és Bayly-hez! *Az ember életének bodogul való igazgatásának modgyáról* (Perkins), valamint „mint kellyen az Keresztyén Embernek, Isten és a' maga igaz isméretiben nevekedni, életét naponként az ő félelmére intézni, tsendes lelki-esmérettel költeni, és futásának el-töltése után, bodogul végezni” (Bayly, *Praxis Pietatis*), ugyanazt az „élyetek jól, úgy léssen osztán az ti halálotok-is jól”¹⁰ életelvet oktatja, mint a *Novissima Tuba*, csak retorikailag az oktató beszédhez, az intéshez, a traktátushoz állnak közelebb, szerkezetük darabosabb, a szépírói megoldásoknak híjával vannak, mivel „derekas tudós” művükhöz ezt a stílust és szerkesztésmódot érzik adekvátoknak.

Brathwaith viszont szépírói tudatossággal, módszerrel és stílusban, példázatot tár az olvasó elé, tételesen és indirekte is ugyanazt az életmodellt sugallja. Szerinte az istennek tetsző, kegyes élet kerüli a Bűn és a Világ csapdáit, a szempillantásnyi gyönyörrel szembeállítja a gyötrődés örökkévalóságát. A jelen helyett a jövőre szegezi tekintetét, az evilági szolgálat helyett a túlvilági élet előkészítésére kell törekedni: alázatossággal, szent, feddhetetlen étellel, jó erkölcsökkel, jóságos cselekedetekkel. Istennek kedves élet az, mely a világtól megidegenedik – vallja lépten-nyomon mind a puritán, mind a neo-

⁹ BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp. 1946. 201–215.

¹⁰ RMK I. 683., illetve 718. 319.

sztóikus életelv hitvallását. „Halld meg, mi leszesz? Angyal az egekben, ha szent itt ez földön” – mondhatná akár Perkins is. Közvetett és közvetlen úton – a helyes életmód követtetésével és a helytelen megutáltatásával – egyaránt él Brathwaith. Tollát nem vezetik felekezeti elfogultságok, katolikus és protestáns hívő egyaránt eljuthat ezen az úton az üdvösséghez. Jól látta meg Tolnai és Darholcz, hogy ez a mű valóban „minden lelki idvössége kívánó keresztyén embernek minden állapotját leírja”, s hogy „minden keresztyén embernek utolsó orájára tartozó dolgokat látván, hogy mind másnak s mind magamnak hasznosok”. (Kiemelés tőlem. J. J.)

Tolnai Dali János remek propagátori érzékére vall, hogy megtalálta azt a művet, amellyel a legkevésbé radikálisan terjesztheti a puritán eszmét és szellemet, morált és életeszményt. Észrevette, hogy az erkölcsök puritán tisztításában Közép-Európában lehet építeni a keresztyén morálfilozófia főbb tanításait átvett neosztoicizmus által előkészített talajra. S ehhez megtalálta az alkalmas fordítót is, akinek szövege a „magyar szó ékes folyásában” felér az általa méltán megcsodált eredetivel. (Propagandája – Selyei Balog István üdvözlőverse tanúsága szerint – elsősorban a klérust vette célba: Mellyel tanítókat / Ősztönöz tisztekre / Hogy felszerkenjenek / Ők is effelekre.)

További alapos műfaj- és szövegvizsgálat feladata eldönteni, hogy jogos-e az ars moriendi műfajmegjelölés a *Novissima Tuba* esetében, vagy át kell-e vennünk az angol terminus technicust. Mindenesetre számos érv szól amellett, hogy ars moriendiként is értelmezhetjük a művet, amint azt a kézikönyv vonatkozó fejezetében Pirnát Antal kifejtette.¹¹ A *Novissima Tuba* az ars moriendikre jellemző négy végső dologgal, a halállal, az ítélettel, az üdvösséggel és a kárhoyattal természetszerűleg foglalkozik. A szerkezet szintjén azonban ez nem a kor szokásos didaxisával, hanem művészi áttételben nyilvánul meg. Csak a mélystruktúra, az utalások rendszerének feltárása és alapos nyelvi elemzés alapján sejthető meg az *ascensio* finom sugallata, aminek kedvéért tulajdonképpen az egész mű íródott.

Brathwaith nem kívülről hozzárendelt, lineáris képletet ad az Istennek tetsző kegyes élet megjutalmazásáról, hanem lelki folyamatot ábrázol: a Lélek győzelmét a bűnös Test fölött. E pszichológiai küzdelem fázisai:

1. A Halál legyőzi ugyan a Testet, de a Lélekkel nem bír. (I. rész.)
2. A Testet a kegyes halál érdekében legyőzte a Lélek: a Test visszautasítja a világ csábításait. (II. rész.)
3. Az Ember a „Kisbíró”, a Lelkiismeret révén megismeri a Bűnt, s a „Bűn ismértei az idvösségnek kezdeti”. (III. rész.)
4. Az Ember „istenes szándékot kezd”, a Bűnt be nem fogadja többé – de ez csak akkor valósulhat meg, ha a Lélek elhagyja a Testet: azaz bekövetkezik a halál. (III–IV. rész.)
5. Ezek után már Isten magához szólítja jegyesét, a Lelket – ítéletre. (V. rész.)
6. Az istenes élet jutalma: Isten Városa, azaz az üdvözülés, a mennyország. (VI. rész.)

Darholcz Kristóf fordításának irodalmi kvalitásairól, magyartásának helyi színeiről és ízeiről, prózájának Balassi és a széphistóriák nyelvén csiszolódo iskolázásáról már számos megállapítás történt – az eredeti ismerete nélkül . . . Amíg Brathwaith teljes latin szövege nem áll rendelkezésünkre egy minden kérdést tisztázó tudományos igényű kiadás részére, addig csupán „kutatófúrások” metszeteinek segítségével adhatunk képet az eredeti és a magyar szöveg viszonyáról, Darholcz fordítói munkamódszeréről és képességeiről, a hazai viszonyokra való alkalmazás mértékéről.

Már előljáróban szeretném – néhány szövegminta idézésével – szertefoszltni azt a hiedelmet, miszerint a Darholcz-szöveg valamiféle sajátosan magyar reneszánsz életstílust, intellektuális légkört örökített volna meg. Mint az a latinnal való egybevetésből kiderül – ebben nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Pirnát Antalnak –, a kritikus helyek gyanús szövegrészletei, adaptálásnak tűnő megoldásai mind megtalálhatók Brathwaith-nél. Darholcz szembetűnően törekedett a szöveghű fordításra, tehát inkább angol vagy feltehetően még inkább nemzetközi reneszánsz – s így antik – toposzok átörökítése ment végbe a fordítás során. Rész megoldások, apró momentumok, a szinonimák megválasztása, a magyar reneszánsz lírai és epikai szöveghagyomány motívumainak, terminológiájának felbukkanása a műben természetesen nem mond ennek ellent, viszont a fordító leleményességének,

¹¹ PIRNÁT, *i. m.*

irodalmi ismeretei automatizálódásának megbízható visszajelzései. De ahol feltűnően emelkedett stílusú a magyar szöveg, ott rendkívül költői a latin is. Vannak Darholcz számára lefordíthatatlan szó-játékai, utalásai az eredetinek, míg másutt a magyar szöveg kerül fölébe annak, gazdag alliterációival, választékos szinonima-használatával. Ahol az homályos, emez sem teremthet világosságot, hacsak kény-szeredetten nem. Elvértve akad a mutatványban olyan hely is, ahol Darholcz nem értette, vagy félre-magyarázta az előtte fekvő szöveget, s maga keltett ezáltal homályt. Pl. az I. beszélgetésben: *Mors est portus malorum, per fugium aerumnosae vitae, effugium miseriarum* – mely a magyar szövegben így fest: *Az halál aytaja az gonoszoknak, az nyomoruságos életnek nyugalom helye, es erős Záros helyüvé valo költözés.*” És még néhány apró tévedést-félreértést említhetnénk.

Darholcz Kristóf formailag is a latin szöveg hű követésére vállalkozott. Gondosan ügyelt, hogy az eredetiben zárójelk közé vetett gondolatokat a magyarban is zárójel fogja közre. A korban szokatlanul pontos a kurzívált szavak magyar szövegből kiemelése is; a margináliák – auktor-helyek, szerzői utasítások – közül azonban a magyarban néhány, bizonyára nyomdai figyelmetlenség miatt, lemaradt. Feltehető, hogy a hazai nyomdász az angliai kiadást vagy annak formahű rajzát is kézhez kaphatta, ugyanis könyvészeti szempontból, a belső formai tagolás kialakításában is annak hű követője kötetünk.

Mindent egybevetve s elébe vágva egy alaposabb, minden részletre kiterjedő, kritikai igényű textológiai vizsgálatnak, összefoglalóan elmondható, hogy a *Novissima Tuba* latin szövegének ismerete nem kisebbíti Darholcz Kristófnak a XVII. századi magyar próza nyelvi-stiláris tökéletesítésében szerzett érdemeit, ellenkezőleg, a tudatosan szövegű, de sohasem szolgálai tolmácsolás, szinte az eredetivel azonos nivójú alkotás létrehozása győz meg bennünket Darholcz prózaírói képességeiről, nyelvi készségéről.

Ugyanakkor az eredeti mű és a korai magyar fordítás viszonyának tisztázása nemcsak stilisztikai és terminológiai kérdésekben perdöntő fontosságú, hanem élesebb fénybe helyezi a XVII. századi angol–magyar szellemi érintkezés e periódusának egyik legfontosabb szakaszát: a magyarországi puritanizmus létrehozásának és létrejöttének első próbálkozásait is.

3. Az eredeti és a magyar szöveg egybevetésére alkalmas minták

Brathwaith, 10. I. I. beszélgetés, Halál:

Mors infantiae est pueritia, mors pueritiae est adolescentia, mors adolescentiae est juvenus, mors juvenutis est virilitas, mors virilitatis est senectus, mors senectutis est decrepitas, mors decrepitis est ipsa mors. Hinc expertum habeas, nullam esse latebram in quam non intret mors.

[Margón: Socrates., Seneca.]

Darholcz, 12. I.: Az Czeczemő gyermekségnek, halála az szollo gyermeksegh, az szollo gyermek-seghnek, az fel serdült Iffiusagh, az fel serdült Iffiusagnak, az viragzo Iffiuságh, az viragzo Iffiuságnak, a megért emberségh, az megh ért emberséghnek az vénségh, az vénséghnek az Agságh, az Agsagnak halála maga az Halál.^a Innen eszedben veheted, hogy nem lehet oly reytek hely kiben be ne férkezhesék az halál.

[Margón: Seneca.]

B., 10. I. I. beszélgetés, Halál:

Nonne legisti, quod, ^a *optimum est aut non nasci, aut quam citò mori?* Quod, ^b *mortuus felicior est quam vivus?* Quod, ^c *morti nihil est tam simile quam somnus?* Quod, ^d *Mors est portus malorum, per fugium aerumnosae vitae, effugium miseriarum?* Quod, ^e *moriendum est omnibus, estque finis miseriae in mortè?* Quod, ^f *Mors felicior et gloriosior est quam vita?*

[Margón: a Menander., b Ibid., c Cato Major.,

d Ciceron. in Tusc., e Ibid, f Aeshilus.]

D., 14. I.:

Nem olvastade? hogy, ^a. Iob avagy nem születni, avagy hamar megh halni? Hogy ^b. Az megh holt ember boldogab az előnel? Hogy, ^c. Az Halalhoz semmi nincz hasonlob az alomnal? Hogy ^d. Az halal

aytája az gonoszoknak, az nyomoruságos életnek nyugalom helye, es erős Záros helyüvé valo költözés? Hogy^e. Mindennek megh kellyen halni, es minden nyomoruságnak az halalban legyen vegy? Hogy. f. Az halal mind boldogab s mind dicziössegebe az eletnel?

[Margón: a Menander, b Ibidem., c Cato Maior, d Cicero in Tusc., e Ibidem., f AEscilus.]

B., 26. l. I. beszélgetés, Halál:

Sin verò apertius me explicari velles, *Caduceator sum Superum, dissolutio corporum, inevitabilis eventus, latro hominis et resolutio omnium*. Huc missa sum, ut tibi libertatem, *carni*, ancillae illae mollissimae tuae, sepulturam adferam.

[Margón: Secundus Philos.]

D., 39. l.:

Ha penigh nyilvabban akarod erteni ki vagyok, *Istennek békesség szerző követe, az testek el oszlatoja, el kerülhetetlen történet, az emberek Latra, s-mindennek megh odoztatása*. Ide küldtettem, hogy neked szabadságot, az Te gyenge szolgárodnak, az *Testnek* temetést szerezzek.

[Margón: Secundus Philosophus.]

B., 31. l. I. beszélgetés, Lélek:

[. . .] Depone igitur onus. Siquid perditè in hoc mundo dilexisti, ut plurima illicitè nimis amasti, desere, despice; Optatior via, opulentior vita à te petenda est. Cuncta fragilia, vilia. Nunc communem conditionis humanae sortem susceptura es. Ne mireris, omnes qui te praecesserunt, eandem viam calcáruunt.

Quàm commodè respondent? Sive vigilantes, sive dormientes, sive tacentes, sive ambulantes, sive volentes, sive nolentes, per momenta temporum quotidie ad finem ducimur. Ne resolvaris in lachrymas quod me deserieris; ex integro, mutuo fruemur consortio.

[Margón: Sen., Inter agis, exiturus venisti, non mansurus. Aug., Lact. lib. 6. divin instit.]

D., 47. l.:

Ted le azért az terhedet; valamit ez vilagon veszettül kedveltél, kik közöttül némelyet illetlenül felette szeretél, had el, s-utald megh. Igaz hogy kedveseb utat, gazdagb életet kell keresned. Mivel minden romlandok hiaban valok. Neked-is mostan, az embernek közönseges állapotat, kell fel vened, s-Ne cziudallyad, mert valakik előttd el költöztenek, minnyajan ezen utat nyomtak.

Mely helyesen felelnek azok az kik ugy szolnak. Akar vigyazzunk, akar aludgyunk, akar halgassunk, akar jarjunk, vagy akarjuk vagy nem, de az idők forgasi miat, minden nap utolso vegünkre vitettetünk. Ne siry ily keservesen, azért, hogy engem most el hacz, mert ennek utanna-is egy Társasághban leszünk.

[Margón: Seneca., Uton jaro vagy azért jöttel hogy ki meny es itt megh ne maragy. Augustinus. Lactantius, lib. 6. divin. Instit.]

B., 33. l. I. beszélgetés, Lélek:

O Mors, ne, quae, patiar repulsam, quo minus ad te veniam! veni, & nuncium comple. Hoc firmiori propositio ritè adhibito, uno contexam omnia. Non ita vixi in mundo, licet ei nimis intenta fui (quod nunc doleo, & inde deleo) ut me pudeat vivere: nec mori timeo, quia bonum dominum habemus. Sic egredi, est regnum coelorum ingredi; Sic vitâ fungi, est pace frui; cui meipsam, terrae ancillam, feliciter commendo.

[Margón: AEschyl.]

D., 50. l.:

Oh *Halál* hogy hátra maradt ne szenyvedgyek, miglen en hozzad mennék, kérlek jöy el s-vegezd el követségedet. Illyen erős öszve rendeltetet szant-szandékkal, öszve szövek fonok mindeneket. Nem ugy éltem ez vilagon, noha hozza igen figyelmetes voltam (mellyet most banok s-belölem ki-is gyomlalom), hogy jövendő életemet szégyenlenem: Megh halni sem félek, mert igen jo Vrunk vagyok. Így ez kimenetellel, adatik az Menyországban valo be menetel; Az elettel élessel az bekekesség haszna; Az kinek magamot, az földnek penigh szolgálatot szerencziesen ayanlom.

[Margón: AEschyl.]

B., 60. l. III. beszélgetés, Lelkiismeret:

[. . .] Quando corpus sine umbra, tunc scilicet invenienda est anima sine testante *conscientia*. Sed quò me incusas anxietatis tuae? Ecce Spectrum, quod te & me tot perturbationibus exagitat!

Homo. Vbinam?

Conscientia. Secede paululùm, sub opacioribus iis arbusculis; Nosti enim primùm, O *Homo*, argutè te ipsum abscondere in umbraculis, cum nuditatem tuam conspexeras; quâ conspectâ, faciem Dei perperam effugeris.

Homo. Meminisse dolet; sed teneo & taceo. Aggredere, dum nemusculum istud ingressurus sum.

[Margón: Intrat Peccatum., Exit Homo.]

D., 92. l.:

Lelkiismeret: [. . .] Mert valamikor az Test árnyék nélkül, akkor talaltatik az Lelek, az Lelkiismeret bizonsagh tétele nélkül. De miért vadolsz panaszkodva szorgalmatossággal engemet? Ihon az az czuda, az ki mind teged, s-mind engemet, ennyi haborgatasokkal tantorgat!

Ember: Hol vallyon?

Lelkiismeret: Tavozzal egy kiczinnyé, amaz ki terjedet fak ala; Lam oh *Ember*, eléin okosan el tudtal buyny az arnyékban, hogy mezitelensegedet eszedben vetted vala, melyet megh látva, az Isten tekinteti előtt gonoszul el akarat futni.

Ember: Emlekezeti nehéz; de meg tartom s-halगतok. Fogy hozzá migh amaz berekben megyek.

[Margón: Bé megyen az Bűn. Ki megyen az Ember.]

B., 68. l. IV. beszélgetés, Lelkiismeret:

[. . .] Quàm breve momentum est quod delectat, aeternum quod cruciat! Quàm brevi momento temporis amittenda est spes salutis! Quàm levi solatio perpetuus incurrendus est cruciatus! Vbi, si omnes homines nati ab *Adam* usque; ad hodiernum diem, & omnes boni praedicatores essent, & omnes de minutissima poena inferni praedicarent, illi omnes illam minutissimam poenam propalare non possent. Nec suspicari poterit, quid ibi cruciatibus deditum non fuerit. Quod, nullus cruciatus poenarum temporalium potest sempiternis iniquorum cruciatibus comparari. Si ista & talia secum perpenderent, nihil te (O teterrimum hominis prodigium) horribilius, nil deformius cogitarent. Te, uti colubrem in via, evitarent; imò, si scirent Deum illud ignosciturum, hominem ignotum adhuc, propter *peccati* turpitudinem peccare dedignarentur.

[Margón: Ambros., Greg., Aug.]

D., 204. l.:

Mely rövid szempillantás legyen, az ki gyönyörködtet, s-örökke való, az ki gyötrödtet! Az időnek minemű rövidségével vesztesik el, az idősség reménege! mely könnyű vigasztalással nyeretik megh, az örökke való gyötrelmek keserősége. Az hol. Ha Adamtul fogva ez mai napigh, ez vilagra lött emberek, mind jó Praedicatorok volnanakis, az Pokolnak legh kisebbik gyötrelme felől praedicalnanak azok mindnyajan, azt az legh kisebb büntetést, ki nem jelenthetnek. Nemis gyanakodhatni, mi ne adatatot legyen, azokhoz az gyötrelmekhez. Hogy az idő szerint való vetkeknek semmi büntetési, az hitetlenek örökke való gyötrelmekhez, nem hasonlithatnak. Ha ezeket, es ezekhez hasonlokat, megh gondolnanak, semmit te naladnal (oh te utalatos, természet kívül való, emberek cziudaja) iszonyubbat, s-rutabbat nem gondolnanak. Teged mint az uton az kigyot, el kerülénének; söt ha azt tudnak, hogy Isten bűn bocziató, az ember azt megh sem tuda, az *Bűnnek* rutsagaért, vétkezni utalnanak.

[Margón: Ambros., Greg., Aug.]

B., 71. l. IV. beszélgetés, Bűn:

Quid mihi cum Sanctis? meae non sunt caulae; eorum incremento, detrimentum meo infertur imperio. Ecce, quem video, quem tyrocinio meo initiatum habeo! *Homo* est; Sanctus non est; Et inde gaudeo. Nihil enim humanum, si vitia spectes, ab eo alienum esse puto.

[Margón: Intrat Homo.]

D., 210. l.:

Mi közöm nekem az Szentekkel? Egyik sem aklomból való nekem; AZ ő nevedekkel nagy kára esik az en birodalmomnak. Ime kit latok első tanulasomnak kezdetivel! Ember az; s-nem Szent; az kin örvendek.

Mivel semmi emberi dolgoktól idegennek nem gondolom, ha az vetkeket tekintem.

[Margón:]

B., 72. l. IV. beszélgetés, Ember:

[. . .] Si te, ó *conscientia* mea, aut quemcunque alium peccati mei arguerem, canibus propriè assimilari possim, *Qui*, uti divinus *Plato* ait, *lapides factos mordent: ipsos autem, qui laeserunt, non attingunt.*

D., 111. l.:

Ha tegedet, *Oh, Lelkemisméreti*, es mastis akarkit feddenék, az en büneimért, valóságosan az ebhez hasonlithatnam, az ki (az mint az Tudos *Plato* mondgya) az hozzájuk haytot követ *Mardossak*, s az kik megh sertettek, azokat nem bantyak.

B., 16–17. l. I. beszélgetés, Test:

Lepidè fatebor & liberè, *maechum* semper *mecum* habeo. Si *talem* autem *invenero*, qui *amplexibus* meis vere *dignus* habeatur, ad *cubiculum* duco, *tapetibus* nitidè *instructum*, *amatoris* delitiis *plenum*; aut si alio *Cupido* trahat, *indulgemus* epulis, *narramus* amatorum *fabulas*, *publica* *spectacula* *invisimus*; aut si in *apricis* campis, *elegantis* *Florae* ornatis, *perambulare* juvet, *ibi* *manu* in *manum*, *brachio* in *brachium* *innexis*, *lasciva* *lascivis* *mutuò* *retorquemus*, aut in *corticibus* *arborum* *nomina* *inscribimus*; *Hisce* *defatigati*, *sub* *opaciore* *arbore*, *laetiore* *umbrà* *ac* *redolentiore* *fronde* *gratissimà* *discumbimus*; vel in *Baias* *ex* *proposito* *paratas* *intramus*, *ubi* *leuora* *nostra* *reficiuntur* *membra*: – & *sic* *demulceo* *vitam*.

D., 24–25. l.:

Igazán s-szabadosan meg vallom, hogy az paraznátn mindenkor velem hordozom, ha penigh olyan kedvem szerint való talaikozik lenni, az ki az en ölelgetésimet méltan megh érdemli, szeonyegekkal be vont, szerelmes gyönyörűségekkel tellyes, ágyas hazamban viszem; Avagy ha masképpen kivannya az alkalmatossagh, az vigh lakasnak eredünk, szép szerelmes tréfa beszedekekkel elünk, közönséges játékokkal czudallunk, avagy ha mikor lehet, az szép viragokkal ekesült kús mezön, által ölelkezve egy mas kezét fogjuk, s-ugy setalunk, az faknak hajara metellyük nevünköt, s-ugy faytalankodunk; Ezeket megh unván, az szép ki terjedet fáknak gyönyörűséges, hives a(r)nyekiban, az zöld pasiton heverünk avagy ellenünkben építetet szép haylekokban megyünk be, s-testünkben úgy hűvülünk, es így enyhítetem eletemet.

B., 90. l. VI. beszélgetés, Isten Városa:

Sed *praebe* *manum*, *speciosa* *Soror*, *deducemus* *te* *ad* *habitacla* *gemmis* *resurgentia*; in *cellaria* *optimis* *vinis* *diffluentia*; in *refectoria* *sacris* *delitiis* *redundantia*: *ubi* *nec* *desiderium* *poenam* *generat*, *nec* *satletas* *fastidium* *parit*: *ubi* *nec* *fastidiet* *qui* *manducat*, *nec* *deficiet* *quod* *manducabitur*: *ubi* *replebitur* *mens* *tua* *torrente* *divinae* *voluptatis*: *inebriabitur* *cor* *tuum* *sobria* *ebrietate* *divini* *amoris*. *Hic* *fontes* *sunt* *vivi*, *valles* *amaenae*, *hortorum* *delitiae*. *Ibi* *cumulo* *felicitationis*, *superueniens* *gloria*; *thalamus* *festivitatis*, *superabundans* *laetitia*. *Ab* *hoc* *monte* *aromatum*, *Specula* *coelestium*, *videbis* *gloriae* *decorem*, *Sanctorum* *splendorem*, & *regiae* *potestatis* *honorem*. *In* *hoc* *portu* *pacis*, *Sinu* *Securitatis*, *est* *requies* *à* *laboribus*, *pax* *ab* *hostibus*, *amaenitas* *de* *novitate*, *securitas* *de* *acternitate*, *suavitas* & *dulcedo* *de* *Dei* *visione*.

D., 137–138. l.:

De nyúythacza kezed ékes termetű hugom, s-be vízlek, igen szép gyöngyökkel tűnőöklő hazban; sok jo borokkal teli pinczékben; Szent gyönyörűségekkel bővölködő uyto helyekben; az hol az kívánságh nem nemz vétket, az meg elégedés, nem szerez megh únást, megh nem unatkozik az ki eszik, az mi megh étetik, az sem fogyatkozik meg; az hol megh elegendik az te elméd, Istenes gyönyörűségnek sebes folyásával; megh részegül szived, az Isteni szeretetnek jozan reszszegésével. Itt vadnak az eleven kutak, kies völgyek, es kertbeli gyönyörűségek. Az kegyelem reá érkezvén, rakással vagyott ott az

boldogságh; az nyajasságnak ágyas haza, es felettéb bővölködő vigasságh. Ez draga kenetek hegyerül, es az éghbélieknek tükörebül, megh latod az dicziösseghnek ekességét, az szentek fényességét, es az Kiraly hatalomnak tisztességét. Ez bekesség ki kelő Révén, batorsághnak kebelében, az munkátul nyugodalom, az ellenséghtül bekesség, az uyságok gyönyörtüése, az örökké valósággnak batorsaga, az Isten latásának kedvessége es edessége vagon.

4. Az Országos Széchényi Könyvtár unikum példányából hiányzó rész (132–134. old.) eredeti latin szövege:*

Isten. [. . .] Ne félylen az az *Lelek*, az ki szeret, rettegyen az ki nem szeret. Mivel az szeretet ki üzi az félelmet, kissebbiti az se . . .

Brathwaith, 86. l.:

Deus. [. . .] Amor enim foris mittit timorem, minuit dolorem, parit honorem, & consortem facit Sanctorum.

Anima. Scribe digito tuo in pectore meo dulcem memoriam tui melliflui nominis, nulla unquam oblivione delendam. Scribe in tabulis cordis mei voluntatem tuam, nulla unquam mutatione violandam. Veni Domine; perface quod caepisti: & de me fiat voluntas tua, quam fecisti.

Deus. Perge; & hoc pio proposito, aliorum exemplo, vive paulisper in terris, ut perenni vita fruaris in coelis. (A fejezet vége: záródísz és COLL. űrszó.)

87. l.:

COLL. 6.

Colloquium Animae et Civitatis Dei.

Anima. Civitas sancta Dei, charissima Sponsa Christi; Quae sunt ista quae video? Quae Cantica, quae Organa quae audio? Quae cantilena, quae melodiae quas ipsa profero? Quae mella, quae Manna gustui delectabilia sapio? Quae gaudia sentio? Quae praemia possideo? Quam gloriosa dicta sunt de te *Civitas Dei*? Et merito dicta sunt de te; Sicut enim laetantium omnium habitatio est in te. Hic; ubi difficilius est dicere quid non est, quam quid est, licet omnium linguarum transeat facundiam, dicere quid est?

D., 135. l.:

(Lélek) . . . na; noha minden nyelvnek ekessen szollásat fellyül mullya, annak ki beszéllésében, az miczioda?

Jankovics József

Faludi és a felvilágosodás

Mindjárt előjáróban ki kell jelentenem, hogy helytelen aktualizálásnak vagy legalábbis túlzásnak tartanám, ha valaki megkísérelné Faludi Ferenc munkásságát a magyar felvilágosodás tulajdonképpeni történetének keretébe illeszteni: tőlem álljon ez a szándék a legtávolabb. Horváth János, Turóczi-Trostler József, Szauder József és mások már kijelölték Faludi eszme- és stílustörténeti helyét a

*A kézirat nyomdába adása után sikerült megtalálnom a hiányzó magyar szövegrészletet is: a Zay család zayugróci levéltárában maradt fenn a Novissima Tuba 18. századi kéziratos másolata, mely ép példányról készült. (Pozsony, Állami levéltár, Zay cs. lt. „A magyarországi protestáns egyházat illető irományok.”)